

O UTJECAJIMA NA JEZIK I NA GRANICE ČAKAVŠTINE

I

Govoriti o utjecajima na jezik i na granice nekoga govora, dijalekta, u konkretnom slučaju čakavskoga, istovremeno znači imati u vidu i njegove jezične promjene, njegov jezični razvoj te njegovo prostorno omeđenje. Oznake su to čakavskog dijalekta koje su se, historijski gledano, mnogim stoljećima u nj urezivale, sad jače sad slabije, iz raznovrsnih razloga i pobuda, odražavajući postojano određeno vrijeme i prostor te određenu socijalnu sredinu.

Već i površan pogled na dijalektološku kartu čakavskih govora s vremenskim presjecima uvjerava da su razvojni procesi više puta mijenjali geografski izgled čakavskog terena i preobličavali odnose čakavštine ne samo prema susjednim nečakavskim govorima nego i unutar same čavske regije. Karta čakavskog dijalekta ne pokazuje sliku jedinstvene ili harmonične jezične cjeline niti s dijakronijskog niti sa sinkronijskog gledišta. Slika je to stanja takve jezične strukture u koju je utkano šareno tkivo tanjih i debljih idiomatiskih niti, različito mnoštvo prostorno manjih i većih govornih jedinica.

II

Ma koliko predstavljale pojave, koje su uvjetovale promjene što su utjecale i još uvijek utječu na razvoj čakavskog dijalekta, složene i neusklađene procese, njihovo porijeklo, u principu, možemo svesti na dva nazivnika: na pojave izvanjezičnoga i na pojave intrajezičnog karaktera. Fenomen prve vrste privlačio je pažnju znanstvenika-dijalektologa znatno češće i više nego onaj druge vrste. Zato je o prvome, kad je riječ i o čakavskom dijalektu, mnogo i relativno iscrpno pisano,¹ dok se o dru-

¹ Isp. na primjer, D. Brozović, *O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasiifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata*, Zbornik za filologiju i lingvistiku III, Novi Sad

gome ili uopće, koliko je nama poznato, u znanstvenoj literaturi nije govorilo ili tu i tamo tek uzgred, pa će naš zadatak biti da se u izlaganju upravo na nj opširnije osvrnemo.

Potpunosti radi najprije nekoliko podataka i važnijih datuma u vezi s razvojem koji je u čakavskom dijalektu bio izazvan izvanjezičnim zbivanjima. Od historijsko-političkih zbivanja koja su bitnije utjecala na razvoj čakavštine i formiranje njezinih govornih tipova i granica iz doba prvog razdoblja (razdoblje od doseljenja do otprilike XV st.) ističemo najraniji period: dolazak u današnju postojbinu, dodire sa starosjedilačkim stanovništvom, a iz kasnijeg perioda: vrijeme konačne integracije zatečenog stanovništva. Za drugo razdoblje kao najvažniji događaj valja spomenuti: nastale migracije prouzrokovane turskim prodorom u hrvatske krajeve (razdoblje XV—XVIII st.).

Za jezik prvog razdoblja, od dijalektologa prozvano i periodom »prirodnog razvitka« hrvatskih i srpskih dijalekata,² prema našem mišljenju, najkarakterističniji su bili:

- a) postanak izoglosa zajedničkih svim dijalektima prije njihove diferencijacije;
- b) samostalno oblikovanje čakavskog elementa koje je teklo paralelno sa stvaranjem drugih hrvatskih narodnih govora i njihovih utjecaja na starocrkvenoslavenski jezik;³
- c) utjecaj tuđega, tj. zatečenog elementa na govor doseljenika.⁴

Drugo razdoblje, u cjelini značajno zbog pokreta stanovništva prouzrokovanih turskim najezdama, bilo je u usporedbi s prvim razdobljem sudbonosnije za razvoj čakavskog dijalekta, ostavivši neizbrisivih tragova prije svega u geografskom i interferencijskom pogledu. Pomicanje stanovništva izazvalo je jaku redukciju čakavskog terena pri čemu su izgubljene pozicije u većini slučajeva prešle u posjed raznih štokavskih govora. Prodor štokavskih govora u čakavsku sredinu izazivao je i prekid do tada postojećih veza sa susjedima iz predmigracijskog vremena a time manje-više i tzv. prirodni razvoj ranijih izoglosa.

Migracijski pokreti stvorili su nove, često veoma složene odnose na području čakavštine u čije pojedinosti ovdje nećemo ulaziti. Provedene

1960, str. 68—88; D. Brozović, *O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatsko-srpskih dijalekata*, »Filologija« 4, Zagreb 1963., str. 45—55; D. Brozović, *Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog prostora*, Radovi 8, Zadar 1970., str. 5—32; P. Ivić, *O nekim problemima naše istorijske dijalektologije*, »Južnoslovenski filolog« XXI/1955—56., str. 97—129; P. Ivić, *Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung*, S-Gravenhage, 1958; M. Hraste, *Enciklopedija Jugoslavije* 4, Zagreb 1960., str. 506—508; M. Moguš, *O jedinstvu čakavske akcentuacije*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 12, Zagreb 1971., str. 7—12.

² Isp. D. Brozović, *O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata*, »Filologija« 4, Zagreb 1963, str. 46.

³ Za obadviije činjenice postoje potvrde u sačuvanim spisima nabožnoga i svjetovnog karaktera, isp. J. Hamm, *Enciklopedija Jugoslavije* 4, Zagreb 1960., str. 515.

⁴ Prema svjedočanstvu historijsko-komparativnih istraživanja neslavenski element najjačih tragova ostavio je u leksiku i sintaksi.

seobe, izraženo pojednostavljenom formulom, dovele su do stvaranja novih govornih tipova koji su se odlikovali slijedećim značajkama: na jednoj strani nastali su čakavski govori s jačim ili slabijim štokavskim supstratom, a na drugoj strani infiltracijom čakavaca na štokavske govorne zone dobiveni su štokavski tipovi izloženi jačoj ili slabijoj čakavizaciji. Miješanje stanovništva različitih govornih idioma obično biva povodom za stvaranje novih tvorevina u jeziku kao posljedica mješavine govora, a time i uzrokom drugačijem razvoju izoglosa u usporedbi s ranijim njihovim razvojem na jednoj i drugoj strani. Analiza jezičnog materijala ukazuje da su mlađi procesi dijelili »čakavštinu najčešće upravo izoglosama što teku u suprotnom smjeru od starih, tj. uzdužno, tako da bez obzira na različita startna stanja otočki govori razvijaju jedan tip osobina, obalski govori sasvim različiti, oni u unutrašnjosti opet jedan treći, samo donekle sličan prvomu. To se opaža u vokalizmu i prozodiji«. ⁵ Pojava štokavskog elementa bila je od velikog značenja i zbog slijedeće činjenice — u znanosti nedovoljno isticane — naime da od toga vremena infiltracija štokavštine preko štokavsko-čakavskih perifernih zona postaje sve većom i vrši sve jači pritisak direktno ili indirektno na centralne zone čakavskih govora izazivajući u njima poremećaje ne samo u leksiku nego i u fonološko-morfološkom i prozodijskom sustavu. Pogrešno bi međutim bilo zaključivanje da su spomenuti događaji i procesi onemogućivali svaki dalji rast čakavštine. Izvori upravo iz ovoga razdoblja govore o snažnom rascvatu u svim područjima jezika te posebice o nastajanju niza tipično čakavskih inovacija u zonama, prije svega, čistih čakavskih centara.

III

Osnovni povod za postanak neke jezične promjene uopće, prema mišljenju psiholingvista, jest sposobnost pojedinca ili skupine pripadnika jezične zajednice da on promjenu može, da ju je uopće u stanju ostvariti. Pobude ovakvim ostvarivanjima obično proističu iz emocionalnih razloga, kao potrebe za prilagođivanjem, oponašanjem, izjednačivanjem i sl. Ali i drugi intrajezični faktori mogu izazvati gibanja, promjene, utjecati na razvoj jezika; među najistaknutije ubrajamo princip ili zakon jezične ekonomije te princip jezične sustavnosti. Kako se tu radi o dva principa koji, prema našem shvaćanju, jedan drugome ne protivrječi, jedan drugoga ne isključuje, nego naprotiv u neku ruku upotpunjuje, usredotočit ćemo svoja razmatranja u pravcu fenomena koji se javlja u vidu jezične sustavnosti.

Kada jezična pojava u određenom sistemu dosegne granicu pravilnosti, zakonitosti, smatramo to znakom dostignuća njezine evolucije i mogućim početkom njezine promjene. U biti ništa neobično jer smo na promjene u jeziku navikli, a predskazana promjena, bez obzira na fazu daljeg razvitka, predstavljat će u nekome smislu samo nove forme ob-

⁵ Isp. D. Brozović, *Radovi*. Razdio lingvističko-filološki (5), Zadar 1970., str. 20.

navljanja. Drugačije međutim prilazimo problemu ako pojavu neke promjene ocjenjujemo kao odnos: jezična stvarnost — jezična norma. Koliko puta, imajući na pameti upravo ovu oprečnost, sami znademo nekome predbacivati nepoznavanje gramatičkih propisa, koriti ga radi pomanjkanja osjećaja za propisanu normu? Premisu možemo i drugačije formulirati postavivši pitanje: gdje počinje i prestaje granica slobode, a gdje granica norme u našoj govornoj praksi?

Kako nema sumnje da norme postoje, posebice, u standardnom jeziku gdje je njihova egzistencija zajamčena propisima, to je ovdje pravac i opseg promjena lakše promatrati nego u jeziku dijalekta ili tamo gdje nema tako točno propisanih pravila. U dijalektu je prema tome mnogo teže, možda ponekad i nemoguće utvrditi što je tu jezična norma i dosljedno ovome označiti pravac promjena, razvoja, odrediti im uzroke. Znači li ovo da je jezik dijalekta lošije reguliran, da su njegove unutarnje snage u usporedbi sa standardnim jezikom slabije? Apsurdno bi bilo takvo zaključivanje. To bi značilo nijekati princip komunikacije, koji je kao što to znamo svuda jednako prisutan gdje se ostvaruje govorni akt: svejedno radi li se o najmanjoj ili najvećoj grupi pripadnika jezične zajednice. Razlozi su slijedeće naravi. I u prostornom i u socijalnom pogledu ograničeniji su učinak i djelovanje jezičnih pravila u dijalektu odnosno njegovim govorima od radijusa djelovanja u standardnome jeziku.

Takva situacija, očito utječe na shvaćanje važnosti norme i njezina značenja uopće. U sredini koja ne podliježe standardnoj normi jezika jače dolazi do izražaja svijest o pripadnosti jezične stvarnosti, stvarnosti u kojoj se kao posljedica komunikativnog procesa ne postavlja u prvome planu pitanje: što je ili koja forma je pogrešna, a koja pravilna, nego kako i pod kojim uvjetima se neka forma, sintagma, frazem, formulacija ostvarivala i ostvaruje te eventualno u kakvoj socijalnoj pozadini. Da li i u kojoj mjeri, u opisanim uvjetima ostvarivanoj pojavi možemo dati status sustavnosti u vidu pravila ili obrazaca ili je dapače proglasiti standardnim oblikom, sposobnim da živi u književnom jeziku jedno je pitanje. Drugo je kako treba da gledamo na proces jezičnih promjena, njihova razvoja i njihovu ulogu u čakavskome dijalektu s jedne i u odnosu na hrvatski standardni jezik s druge strane.

Pri određivanju kriterija sustavnosti u dijalektu, govoru uskrsavaju raznovrsne poteškoće. Nije na primjer uvijek lako prosuditi da li neka dijalektalna specifičnost izaziva ili utječe na promjenu zahvaljujući svojoj lokalnoj prodornosti, međudijalekatskoj obojenosti ili nekom drugome sličnom razlogu. Ili kada je to samo povremeni slučaj, a kada možda prinova bez posebnog značenja? Na promjene mogu utjecati psihološki i sociološki faktori. Dovoljno će biti ovdje podsjetiti na poznati aksiom da je socijalni prestiž oduvijek značio i prestiž u jeziku. Nije teško zamisliti kakva se iza toga morala kriti i krije stvaralačka snaga kao poticaj najrazličitijim tvorbama u jeziku.

Koine je naročito pogodno tlo, tvrde lingvisti, za nastajanje promjena intrajezičnog karaktera. Čakavska koine koja bi poslužila osnovicom for-

miranju normiranoga standardnog izraza, međutim, nije postojala. Radi posve jednostavnog razloga: jer do formiranja standarda na čakavskom tlu nije došlo, bar ne u prošlosti obuhvaćenoj periodom do sredine 20. stoljeća. Utvrđeno-propisanih normi ne nalazimo, kako istraživanja pokazuju, niti u moralističko-didaktičkoj ili lijepoj literaturi kao ni u spisima obredno-crkvenoga, upravno-javnog ili svjetovnog karaktera. Ovo dakako ne znači da nije bilo nikakvih tendencija u pravcu izvjesnih nivelacija. No ukoliko su se takve tendencije i javljale, bivalo je to nekako sporadično i u pojedinim slučajevima. Na primjer, kako J. Hamm dokazuje, kod prevodilaca biblijskih tekstova. Tu su »norme očito postojale i prevodioci i priređivači su ih morali osjećati i znati...«⁶ Ozbiljnih napora u istome pravcu bilo je u protestantskih pisaca, ali kako znamo, i tu bez trajnijih posljedica. Slično stanje vladalo je i na području lijepe književnosti. Polazeći od govora svoga kraja, svaki pisac za se, stvara svoj jezični izraz, tako reći svoj jezični standard. Diferencijâ ima poneki puta i tamo gdje se radi o piscima ne samo istoga mjesta, istog jezičnog idioma, nego i istog vremenskog razdoblja. Kao izvrstan primjer mogu poslužiti razlike u jeziku P. Hektorovića i H. Lucića. Bilo bi dakako pogrešno poricati piscima Hvara, Zadra, Splita i drugih čakavskih centara svaku jezičnu povezanost. Pisce, naročito prvih razdoblja hrvatske književnosti, povezivala je u mnogim crtama njihova stvaralaštva domaća tradicija, tradicija glagoljaša i pjesnika začinjavaca te oslanjanje, ukoliko ga je bilo, na tuđinstvo latinskoga i talijanskog porijekla. Međutim to nije bilo dovoljno za formiranje zajedničkoga normiranog izraza. U jezičnoj prošlosti čakavskog dijalekta nije bilo centripetalne sile, toga osnovnog uzročnika, pokretača i oslonca promjena u jeziku. Tu su djelovale pretežno centrifugalne sile. Zbog te okolnosti, mislimo, treba u prvome redu objašnjavati i drugu, često puta isticanu oznaku čakavštine, njezinu arhaičnost.

Naša tema nameće da se ovdje barem posve kratko osvrnemo na problem postanka hrvatskoga književnog standarda, o čemu je u lingvistici u zadnja dva tri decenija naročito iscrpno bilo pisano. Impulse, koje je štokavština uostalom dobivala iz mnogih pravaca i izvora, pothranjivala je čakavština ne samo svojom neprekidnom otvorenosti prema susjedu, neizbježnim posljedicama proisteklih iz interferencijskih odnosa, nego i time da su poduzimane konkretne akcije, kao one u 17. stoljeću, čakavaca Bartula Kašića, Jakova Mikalje, Petra Kanavelovića i drugih, a u svrhu prihvaćanja i uvođenja i štokavske koine kao zajedničke osnove književnog izraza u Hrvata. U traženju odgovora na pitanje zašto nije došlo do stvaranja čakavskog standarda u doba starije hrvatske književnosti koju su oblikovali i predstavljali čakavski pisci, M. Franičević smatra da je osnovni uzrok bio upravo taj što su čakavski pisci oduvijek više ili manje težili spajanju svoga domaćeg govornog izraza sa štokavskim izrazom, ili s onime u Dubrovniku do 17. st., ili s onime u širem

⁶ Isp. *Enciklopedija Jugoslavije* 4, Zagreb 1960., str. 515.

smislu kako je to naime zahtijevao B. Kašić.⁷ Međudijalekatski odnosi i dodiri između čakavskih i štokavskih govora, dakle, postoje bez prekida. Intenzitet odnosa je naravno u pojedinim povijesnim razdobljima bio različit. U cjelini, pak gledano snop izoglosa tokom vremena postajao je obostrano većim a ne manjim i to tako da utjecaji nisu ostali recipročni već su se jače širili na štetu čakavštine nego obratno.

Ako se upitamo kako je današnje stanje, kakvi odnosi vladaju između književnog standarda i čakavskih govora, prije svega jedno biva očitim: utjecaj štokavskoga standardnog idioma je danas i snažniji i prodorniji nego za ranijih vremena. S ovim u vezi u toku je sve snažnije okretanje, postepena orijentacija čakavskih govora u smjeru stvaranja, oblikovanja neke više forme govora s glavnim centrima i osloncima u gradskim sredinama. Ovo ne znači da čakavština već posjeduje svoju koine i da će već uskoro imati čvrsti i u svim pravcima jedinstveni izgrađeni standardni sustav. Stanovnik urarnih sredina ni danas sigurno nije izgubio privrženost i osjećaj za svoj rodni govor. On većinom možda samo u pojedinim prilikama, određenim situacijama popušta pritisku da govori drugačije. Ali pritisak »da govori drugačije« danas je snažniji nego ikad ranije prije svega zbog socijalnih izmjena koje se javljaju kao posljedica industrijalizacije, povećanog utjecaja raznih kulturnih i društvenih manifestacija, škole, sredstava masovne komunikacije (televizije, radija, tiska), izgrađenije prometne mreže itd. Osim toga na radnim mjestima i u školama dolaze različiti govorni idiomi u dodir, potičući na nove govorne navike, navike širih prostornih i socijalnih razmjera, što jasno djeluje na govor pojedinaca, skupine. Nepobitno je da proces prilagođivanja, prihvaćanja stranoga, tuđega predstavlja dugu stazu s mnogo otpornih prepreka. Već osjećaj pripadnosti u smislu vladanja upravo »tim«, od susjednih mjesta, različitim idiomom daje povoda ponosu, upornom nastojanju za očuvanjem vlastitih govornih navika. No usprkos svim otporima, smatramo, da je druga važna značajka današnjeg razvoja čakavskog dijalekta nezaustavivi tok utiranja razlika između govornih tipova koje su izgradile izoglose ranijih stadija. Ukidanje razlika provodi se paralelno, a to je najznačajnije, i u područjima jezika koja su i dotada pokazivala manju otpornost prema tuđem utjecaju kao na primjer u leksiku, kao i u onim najkonzervativnijima gdje je otpor uvijek bio naj snažniji: kao primjer spomenimo akcenatske sisteme.⁸

Od utjecaja sačuvan i ujedno najdosljedniji čuvar hrvatskoga čakavskog podneblja, njegova nepokolebiva snaga, danas kao i nekoć ostala je pisana čakavska riječ, najbolje zastupljena u književnosti, posebice u lirici.

⁷ Isp. M. Franičević, *Čakavska poezija kao književni i dijalektalno-književni izraz*. »Dometi« 9, Rijeka 1970., str. 32—39.

⁸ O razvoju čakavske akcentuacije isp. M. Mogaš, *O jedinstvu čakavske akcentuacije*, Radovi 12, Zagreb 1971., str. 7—12.